

Д. Ганбат
Доктор (PhD)

Ардчиллах үйл явцын судалгааны арга зүйд

Хүн төрөлхтний түүхэнд ХХ зуун онцгой байр суурь эзэлнэ. Нэг бус, нэг хэсэг улс нэгэн цаг хугацаанд ардчиллын үнэт зүйл, үнэлэмжинд суурилсан хөгжлийг сонгон, хувьслын болон хувьсгалын замаар түүнд шилжиж эхэлжээ. Энэхүү үйл явц XIX зуунаас эхтэй бөгөөд ардчиллын давалгаа эдүүгээ даяарших түвшний асуудал болон судлагдаж эхэлсэн билээ. Ардчиллын эхний хоёр давалгааны үед ардчилалд шилжсэн улс орнууд ерөнхий байдлаараа эдийн засаг, улс төрийн ижил нөхцөлөөс гараагаа эхэлсэн бол ХХ зууны 10-аад оноос эхлэн эдүгээ үргэлжиж буй ардчиллын гурав дахь давалгааны үед байдал өөр болсныг ажиглаж болохоор байна. Үүнийг тухайлбал, С.Хантингтон дараахи байдлаар тайлбарлажээ.

1. *Ардчилалд шилжих нь глобал үйл явц юм.* Өөрөөр хэлбэл, ардчиллын янз бүрийн хэлбэр, түүнд шилжих үйл явц нь түгээмэл шинжтэй хийгээд энэ бүгд нь дэлхий нийтийн улс төрийн үйл явцын тодорхой илрэл болно. Ардчилалд шилжих үйл явцын хэлбэр, эрч болон бусад шинж чанарт түүх, эдийн засаг, социал ба соёлын зэрэг зөвхөн үндэсний бус мөн олон улсын хүчин зүйлс нөлөөлж эхэлжээ. Өнөөдөр аль ч улс орон, ардчилсан бус улс төрийн дэглэмтэй ч гэсэн нийтийн ардчилсан хөдөлгөөний нөлөөллөөс ангид байх аргагүй байдлаар ардчилсан үйл явцын глобаль шинж илэрч байна. Ардчиллын гурав дахь давалгаа нь олон улсын харилцааны хүрээг мөн хамарч түүнийг илүү ардчилсан агуулгатай болгож байна.

2. *Ардчиллыг тодорхой үнэлэмж, үнэт зүйлс хэмээн үзэж байгаатай холбоотой.* Өөрөөр хэлбэл, ардчиллыг тогтоох асуудлыг зөвхөн түүнд хүрэх прагматик хэрэгслийн талаас бус харин байх ёстой хэрэгцээ гэдэг талаас нь илүү тодорхойлжээ. Ардчилсан байгууллыг практик дээр эдийн засаг, социал асуудлыг шийдвэрлэх явдалтай холбодог. Гэтэл ардчиллыг өнөөгийн нөхцөл байдалд илүү тохирсон улс төрийн дэглэм гэхээсээ илүү хүмүүсийн хэрэгцээ юм гэж үзжээ. Тийм ч учраас эдийн засгийн хямралын нөхцөлд ч гэсэн ардчилал харьцангуй тогтвортой байдаг нь батлагдсан билээ.

3. *Ардчилсан дэглэм олон хувилбартай байж болно* гэж үздэг. Үүнтэй холбоотой дараах асуудал гарч ирсэн. Эдүүгээ дэлхий нийтээр хүлээн зөвшөөрч, баримтлаж ирсэн либерал ардчиллын давуу ба сул талыг шүүн тунгаах. Хоёрт, ардчиллын бусад хэлбэрийн илрэлийг судалж, тэдгээрт хүлээцтэй хандах.

4. ХХ зууны эцэст болсон улс төрийн өөрчлөлт нь ардчиллах үйл явцаар дуусч байгаа биш бөгөөд ардчиллын түүх үүгээр эцэслэхгүй. Энэ утгаараа ардчиллын үйл явц бол уналт, сэргэлтийг хосолсон үзэгдэл гэсэн санаанд тулгуурлана. Өөрөөр хэлбэл, зарим улс ардчилалд шилжиж байхад, зарим улс ардчиллаас буцаж авторитар дэглэм рүү ухрах магадлал байдаг байна. Гэхдээ XXI зуунд ардчиллын дөрөв дэх давалгаа илрэх болоцоотой ч үгүйсгэхгүй юм. Тийм ч учраас, улс төрийн онолд ардчиллын шинэ хэлбэрийн хөгжлийг урьдчилан харах хандлага давамгайлах болно.

5. *Ардчилалд хүрэх үйл явц эргэж буцалтгүй үзэгдэл болсон* гэдэгт бүрэн итгэлтэй байна. Энэ үүднээс хүний ардчилсан мөн чанар, агуулгын тухай үзэл санааг тэрээр гаргаж тавьжээ.¹

Гэтэл өнөөдөр дэлхийн ихэнхи улс ардчилагдсан уу гэвэл хараахан тийм биш байна. Дэлхийн нэр хүнд бүхий судалгааны байгууллага болох Freedom House -ийн 2000 оны судалгааны дүнгээр тусгаар тогтносон нийт 195 орны 88 (45 орчим хувь) нь

¹ Huntington S. Democracy's Third Wave. Journal of Democracy. Spring 1991.

чөлөөт, 59 (30 орчим хувь) нь хагас чөлөөт, 48 буюу 25 орчим хувь нь чөлөөт бус гэсэн ангилалд багтаж байна². Уг нэр хүнд бүхий байгууллагын баримтладаг хэмжүүр, арга зүйд ардчиллын хөгжил, хүний улс төрийн ба иргэний эрх чөлөө, эрх хэрхэн хангагдаж байгаа зэрэг асуудал орж байгаа нь ойлгомжтой. Өнөөдөр ардчиллын үзэл санаа, онол нь тухайн улсын бодит амьдрал, онцлогоос үл хамааран түгээмэл шинжтэй зүйл мөн үү, тухайн улсын шашин, соёл, эдийн засгийн хөгжил, үндэс угсаа, нийгмийн бүтэц зэрэг нь ардчиллын хөгжилд нөлөө үзүүлдэг эсэх, бүхэлдээ ардчиллын хөгжлийг ямар төвшинд хүрсэнээр нь нийгмийн хөгжлийг тодорхойлогч болсон эсэхийг хэрхэн хэмжих зэрэг асуудал ганц онолын биш олон орны практик асуудал болсоор байна. Бүр XIX зууны эхэнд францын түүхч, улс төрийн философч Алекс Токвиль (Alexis de Tocqueville, 1805-1859) өөрийн алдарт "Америк дахь ардчилал" бүтээлдээ ардчилал бол эргэж буцалтгүй үйл явц мөн³ гээд үүнийгээ хэд хэдэн нөхцөлтэй уялдуулан тайлбарласан байдаг. Эдгээрийн дотор, эдийн засгийн өсөлт, хувийн өмч, технологи, батлан хамгаалах, гэгээрэл болон христын үзэл зэргийг онцлон, тэдгээрийн утга учрыг ерөнхийн ба америкийн ардчиллын хөгжилтэй хамааруулан харуулсан ажээ.

Ардчиллын нөхцөл байдлын асуудлыг гаргахдаа баримтласан А.Токвилийн логик, арга зүй бүхэлдээ ач холбогдлоо алдаагүй ч XX-XX I зууны хөгжлийн үзүүлэлтийн чанарын түвшнийг XIX зууны эхэн үетэй харьцуулах аргагүй юм. Ямар ч байсан ардчилал ба түүнийг нөхцөлдүүлж буй болон харилцан хамаарч байгаа асуудлыг дараахи гурван ерөнхий бүлэгт хувааж үзэх боломжтой гэж үзэж байна.

Ардчиллын хөгжилд нөлөөлөх хүчин зүйлсийн асуудалд. Дээр дурьдсан Freedom House судалгааны байгууллагын дүнгээс үзэхэд судалгаанд нь хамрагдсан 195 улсын 45 гаруй хувь л улс төрийн ба иргэний эрх чөлөөг хангаж буй байдлаараа чөлөөт ангилалд багтаж байна. Эдгээрийн дотор эдийн засгийн өндөр хөгжилтэй улс байгаагийн зэрэгцээ энэ үзүүлэлтээрээ чөлөөт бус ангилалд багтдаг улсаас хамаагүй доогуур байгаа Монгол, Намиби, Гана, Мали зэрэг улс орсон байна. Тэгэхлээр, ардчиллын хөгжил эдийн засгийн хөгжилтэй хэрхэн уялддаг вэ? хоорондоо хамааралтай юу? эсвэл, ардчилал эдийн засгийн өсөлтөнд хүргэдэг юм уу? зэрэг асуудал гарч ирдэг нь үүнтэй холбоотой.

Ардчилал ба эдийн засгийн хөгжил: Франсис Фукуямагийн (Francis Fukuyama) саяхны нийтэлсэн нэгэн өгүүлэлд, хөгжлийн аль ч төвшинд байгаа улс ардчилалд шилжиж болно гэхдээ ардчилсан хэвээр үлдэх нь тухайн улс илүү чинээлэг болохоос ихэд хамарна гэжээ⁴. Адам Пшеворски (Adam Przeworski) ардчилсан хөгжил нь тогтвортой болох эдийн засгийн түвшнийг тооцоолохдоо нэг хүнд ногдох ДНБ 6000 ам. долларт хүрсэн байх учиртай гэсэн байдаг⁵. Үүний эсрэг ч тайлбар байдаг ба энэ нь эдүүгээ Сингапур улсын ерөнхийлөгч асан Ли Куан Еүгийн (Lee Kuan Yew) нэртэй холбоотой яригддаг. Тэрээр, харин ч ардчилсан бус дэглэм нь эдийн засгийн өсөлтийг хангах хамгийн боломжит систем юм хэмээн "таамаглал" дэвшүүлж байсныг бид мэднэ.

Ардчиллын хөгжил ба эдийн засгийн өсөлт, түвшний хооронд хамаарал байгааг эрдэмтэдийн дийлэнхи нь хүлээн зөвшөөрдөг. Энэ нь ч ерөнхий судалгаанаас харагддаг. Тухайлбал, газрын тосоор баян улсыг оролцуулалгүй үзэхэд дэлхийн чинээлэг бүх улс ардчилсан бөгөөд Энэтхэг зэрэг ганц хоёр улсаас бусад бүх ядуу улс ардчилсан бус хэвээр байна. Эдийн засгийн дундаж хөгжилтэй улсууд гэхэд зарим нь ардчилсан, зарим нь ардчилсан бус байх жишээтэй. Freedom House-ийн 2000 оны судалгааны дүнг жишээ болгож үзэхэд чөлөөт ардчилсан улсын (дээд) ангилалд багтаж буй улсын ДНБ-ийн нэг хүнд ногдох дундаж үзүүлэлт 18927 ам. доллартай тэнцэж байхад чөлөөт бус (доод) ангилалд багтдаг улсын хувьд уг үзүүлэлт 3763 ам. доллартай тэнцэж байна. Ерөнхий шугаман корреляцийн хувийг гаргаж үзэхэд 0,37 буюу харьцангуй сул хамаарал харагдаж байна. Энэ нь чөлөөт бус ангилалд орж буй

² <http://www.freedomhouse.org/research/2000/>

³ Alexis de Tocqueville. Democracy in America. New York, 1958, p. 5-7.

⁴ Francis Fukuyama. The March of Equality. Journal of democracy, Volume 11, #1, 2000, p. 13.

⁵ Francis Fukuyama. The March of Equality. Journal of democracy, Volume 11, #1, 2000, p. 13.

улсуудын тоонд ДНБ-ний нэг хүнд оногдох үзүүлэлтээрээ нэлээд дээгүүрт ордог Кувейт (25314 ам. доллар), Сингапур (24210 ам. доллар), Катар (20987 ам. доллар), Арабын Нэгдсэн Эмират (17719 ам. доллар) зэрэг улс орж байгаатай холбоотой⁶.

Өөрөөр хэлбэл, улс төрийн ба иргэний эрх чөлөө гэсэн үзүүлэлтээр “чөлөөт” ангиллын дээд хэсэгт багтаж буй улсуудын хувьд эдийн засгийн хөгжил, хүн амын амьжиргаа нь өндөр үзүүлэлттэй байх нь шууд хамааралтай байгаа бол “чөлөөт бус” улсуудын хувьд эдийн засгийн үзүүлэлт доогуур байх хамаарал ажиглагдахгүй байна. Гэхдээ чөлөөт улсуудын ДНБ-ийн жилийн дундаж өсөлт 2,56 %, хагас чөлөөт улсуудын хувьд 1,81%, чөлөөт бус улсуудынх 1,36% байгаа нь⁷ улс төрийн эрх чөлөөт байдал ба эдийн засгийн өсөлтийн хооронд тодорхой хамаарал байгааг гэрчлэх юм. Энэ үзүүлэлт “чөлөөт”, “хагас чөлөөт” ба “чөлөөт бус” ангилал тус бүрийн дотор багтаж буй ДНБ-ийн нэг хүнд ногдох хэмжээ нь 5000 ам. доллараас доогуур байгаа улсуудын хувьд 3,23% (чөлөөт улсын хувьд), “хагас чөлөөт” улсад 1,47% болон “чөлөөт бус” улсын хувьд 1,41 %-тай тэнцэж байна⁸.

Бүхэлд нь авч үзэхэд, эдийн засгийн хөгжил ба нийгмийг ардчиллах үйл явц хоёр хамааралтай байх магадлал өндөр юм. Үүнийг товчоор илэрхийлбэл, ардчиллыг бий болгохын тулд эдийн засгийн хөгжлийг хангах хэрэгтэй. Учир нь, эдийн засгийн өсөлт нь хотжих, бичиг үсэгт тайлагдах, боловсролын төвшин нэмэгдэх зэрэгт нөлөөлнө. Ингэснээр, ажил мэргэжлийн бүтцэд өөрчлөлт орж, дунд анги эсвэл хотын ажилчин ангийн шинж чанарт нөлөөлдөг. Ангиуд нь тэдгээрт хандаж буй улс төрийн бодлогод оролцох, нөлөөлөл үзүүлэхийг илүү сонирхох болно. Боловсролын өндөр төвшинтэй үед тэд өөрсдийн үйлдвэрчний эвлэл, улс төрийн нам, бусад иргэний сонирхлын байгууллага байгуулах боломжтой болно. Нөгөө талаас, эдийн засгийн өсөлт нь түүнийг зохицуулах механизмд өөрчлөлт оруулдаг бөгөөд захиран тушаах системийн жишээнээс үзэхэд төр хяналт тавьж чадахаа бүр больдог байна. Төр хяналтаа сулруулж эхлэхэд санхүү, технологи, харилцаа холбоо зэрэг асуудлыг хянадаг бие даасан засаглалын төвүүд үүсдэг. Энэ байдлыг мэдэрсэн эдийн засгийн бүлэглэл улс төрийн системд өөрийн нөлөөллийг нэмэгдүүлж, цэргийн, нэг намын эсвэл нэг дарангуйлагчийн нөлөөллийг сулруулахыг эрмэлзэж эхэлнэ. Хамгийн гол нь төр засгийн эрх мэдлийг бодит утгаар нь хуваарилах, эрх мэдлийн тодорхой хэсгийг гартаа атгасан хараат бус субъектүүд байх бололцоог эдийн засгийн хөгжил харууллаа. Хөгжил гэдэг нь зөвхөн баялгийн хэмжээнээс гадна эдийн засгийн харилцааны шинж чанарыг өөртөө багтаана. Эхний үед орлогын тэгш бус байдал бий болдог ч алсдаа эл байдалд өөрчлөлт орон тэгш байдал руу чиглэх хандлага ихэнхи тохиолдолд ажиглагдсан байна. Ардчилал эдийн засгийн бүрэн төгс, тэгш байдлыг хангах боломжгүйн адил аж байдал, орлогын хувьд тэгш бус их зөрүүг бас бий болгодоггүй. Эдийн засгийн өсөлт нь өөрөө энэ тэгш бус байдлыг багасгаж ардчилалд учирч болзошгүй аюулыг ямар нэг хэмжээгээр зайлуулна.

Энд дараахь зүй тогтол ажиглагдана. Эдийн засгийн өсөлт дундаж төвшинд ойртох тусам улс төрийн системийг илүү нээлттэй, ардчилсан болгоход нөлөөлдөг байна. Нобелийн шагналт Амартя Сэнийн (Amartya Sen) тэмдэглэсэнчлэн хэдхэн жилийн өмнө болсон Зүүн Өмнөд Азийн эдийн засгийн хямралд өртсөн Өмнөд Солонгос, Тайланд, Индонези зэрэг улсад санхүү, төсөв мөнгөний бодлого нь олон түмнээс хаалттай явж ирснээр асуудал илүү хүндрэхэд нөлөөлсөн гэсэн нь үүнийг давхар нотлохуйц болжээ⁹. Heritage Foundation (АНУ) болон The Wall Street Journal хоёрын хамтран явуулсан эдийн засгийн эрх чөлөөт байдлын талаархи 150 улсыг харьцуулсан 2001 оны судалгааны дүгнэлтэд дарангуйлалт дэглэм бүхий улсад нэг хүнд ногдох жилийн орлогын дундаж нь 2800 ам. доллар байхад хагас чөлөөт эдийн засаг бүхий улсад 11054 ам. доллар, чөлөөт эдийн засагтай улсад 21206 ам. долларын үзүүлэлт

⁶ [http://www.freedomhouse.org/2000,raitings of freedom/](http://www.freedomhouse.org/2000,raitings%20of%20freedom/)

⁷ Adrian Karatnycky. The 2000-2001 Freedom House Survey of Freedom. (Internet information)

⁸ Adrian Karatnycky. The 2000-2001 Freedom House Survey of Freedom. (Internet information)

⁹ Amartya Sen. Democracy as a Universal Value. Journal of Democracy, 1999, July, p.7.

гарч буйг тэмдэглээд **ядуурал ба чинээлэг байдлын хоорондын ялгаа нь эрх чөлөөтэй холбоотой** гэдгийг онцложээ.¹⁰

Ардчилал ба соёл: А. Токвиль соёл, гэгээрлийн хөгжил нь төрийн үйл хэрэгт орчин үеийн хэллэгээр “хүний хүчин зүйлсийг” нэмэгдүүлж тэр нь улмаар ардчиллын хөгжилд таатай орчныг бүрдүүлнэ гэжээ¹¹. Цөөн хүмүүсийн хүртээл болж, байсан соёл нь бүх нийтийнх болсноор олон авьяастнууд тодрох үүд хаалга нээгдэж энэ нь хүмүүсийн эрх чөлөөт сэтгэлгээнд асар их нөлөө үзүүлж нийгмийн хөгжил, дэвшилд үсрэнгүй өөрчлөлт орж ирснийг түүхийн олон баримт гэрчилнэ. Боловсрол, гэгээрэл бол ардчилсан нийгмийн байвал зохих учиртай нэг үнэт зүйл, тэр тусмаа ардчилсан нийгмийн зарчим гэхэд хүмүүс эргэлзэхгүй. Ж.Локк, Ж-Ж. Руссо, Ж.С. Миллээс эхлэн ардчиллын бүх онолчид боловсрол зөвхөн гэгээрсэн иргэд бий болох явцуу зорилготой биш юм. Боловсролын хүчин зүйл үр ашигтай ардчиллыг хөгжүүлэх нэг гол хөшүүрэг болно гэдгийг байнга онцолж байсан билээ. Ардчилалд гэгээрсэн иргэд хэрэгтэй гэсэн санаа нь түгээмэл утгатай ба үүнд өрнөд, дорнодод ялгаа байдаггүй нь хүн төрөлхтний түүхээс харагдсан. Улс төрийн амьдралд оролцох энгийн хэлбэр болох сонгуульд хүн сонголт хийнэ. Сонголт хийхийн тулд тэрээр дор хаяж бичиг үсэг тайлагдсан байх учиртай. Гэгээрэл боловсролгүй хүн бусдын аясыг илүү дагаж, өөрийн сонирхол, зорилгоо ойлгон илэрхийлэх боломжоор хязгаарлагдмал байна¹². Гэтэл ардчилал бол ард түмний засаглал учраас эцсийн сонголтыг харанхуй бүдүүлэг бус ухамсартай ард түмэн хийх бөгөөд боловсролын ачаар хүмүүс болон нийгмийн бүлгүүд сонирхлын артикуляци хийх мэдлэг, чадвартай болж энэ нь эргээд ардчилал, энэ утгаараа нийгмийн хөгжил дэвшилд чухал нөлөө үзүүлэх учиртай билээ.

Ардчилсан бүх улсын иргэд бүрэн боловсорч гэгээрсэн үү гэхэд бас тийм биш юм. Тэгэхлээр, боловсрол хөгжиж байж л ардчилсан нийгэм үүсэх боломжтой гэж үзэх нь бас буруу болно. Энэ хоёр зүйлс хоорондоо маш уялдаатай байдаг хийгээд **ардчилал хөгжих нь боловсролын төвшин дээшлэхэд нөлөөлөхтэй адил боловсрол хөгжих тусам ардчилал бэхжих зүй тогтолтой ажээ.**

Боловсрол, гэгээрлийг нийгмийн улс төрийн нөхцөл байдлын өөрчлөлттэй холбож судалхад түүнээс илүү хүрээний улс төрийн соёлын асуудал зайлшгүй хөндөгдөнө. Улс төрийн соёлын либерал тайлбарыг Габриэл Алмонд (Gabriel Almond), Сидней Верба (Sidney Verba) нар “Иргэний соёл” (The Civic Culture, 1963) хэмээх бүтээлдээ анх гаргасан гэж үздэг¹³. Ардчиллын суурь үнэлэмж нь нэг боловч нийгмийн зохион байгуулалт, засаглалын үйлчлэлийн механизм зэргээрээ ялгагдах АНУ, Их Британи, Баруун Герман, Итали, Мексик улсууд дээр тулгуурлан явуулсан судалгааны дүнгээр тэд улс төрийн соёлын *өвгийн* (parochial), *захирагдмал* (subjective) болон *оролцооны* (participant) гэсэн гурван хэв маяг байдаг гэсэн дүгнэлтэнд хүрсэн билээ. Ардчиллын хөгжил тогтвортой байх нь тухайн нийгэмд оролцооны улс төрийн соёл нөгөө хоёр хэв маягийн тэнцвэржүүлэх байр сууринд байж, олонхийг хамарсан эсэхээс хамаарах юм гэдэг нь тэдний дэвшүүлсэн гол санаа болсон. Энэхүү улс төрийн соёлын “холимог” байдлыг Алмонд, Верба нар *иргэний соёл* (civic culture) хэмээн нэрлэсэн юм¹⁴. Энэ соёлын нөхцөлд төр, засгийн талаар өөрсдийн үзэл бодлоо илэрхийлэх иргэдийн идэвхи нь харьцангуй өндөр боловч эрх баригчдын гаргасан тодорхой шийдвэрийг эсэргүүцэх зэрэг үйлдэлд хамрагдах нь харьцангуй багаар илэрхийлэгддэг байна. Иргэд засгийн зүгээс өөрсөддөө нөлөө үзүүлэх явдлыг ерөнхийдөө таашаадаггүй боловч харьцангуй тайван хүлээж авдаг учраас энэ нь төрийн үйл ажиллагаа ямар хэмжээнд уян хатан байх асуудлыг төр өөрөө шийдэх боломж бүрдүүлдэг ажээ.

¹⁰ 2001 Index of Economic Freedom. www.heritagefoundation.org

¹¹ Alexis de Tocqueville. Democracy in America. New York, 1958, p. 52-55.

¹² А. Юндэндорж. Нийгэм иргэнлэг, ардчилсан хэв шинжийг олоход төрийн институтын гүйцэтгэх үүрэг. УБ, 2001, 123-126 дахь тал.

¹³ А. Цанжид. Улс төрийн шинжлэх ухаан. УБ, 1999, 119-120 дахь тал.

¹⁴ R. Hague, M. Harrop, S. Breslin. Political Science: A Comparative Introduction. New York, 1992, p. 136-137.

1950-1960 оны зааг дээр гаргасан Алмонд, Верба нарын судалгааны дүгнэлтүүд өнөөдөр ч ач холбогдолтой байгааг эрдэмтэд тэмдэглэж байна. Тухайлбал, Инглхарт (Inglehart R.) 1988 онд европын зарим улсыг хамарсан судалгаанаас гаргасан дүгнэлтэндээ үүнийг тэмдэглэсэн байна.¹⁵ Гэхдээ, Алмонд, Верба нарын дүгнэлтүүдтэй мэтгэлцэх асуудал бас байгаа ажээ. Тухайлбал, ардчилсан нийгэмд иргэд төрийн үйл ажиллагааг шүүмжилж, бүр солих эрхтэй байдаг, тэгвэл ардчилалаас дарангуйлалд эргэж орсон улсын жишээнээс үзэхэд иргэний соёл нь эргээд алга болдоггүй байна. Энэ жишээ Алмонд, Верба нарын хэлсэнчлэн иргэний соёл нь ардчиллын тогтвортой байдлыг нөхцөлдүүлэгч биш харин ардчиллын үр дүн биш үү? гэсэн асуудлыг тавихад хүргэжээ. Хоёрт, тухайн нийгэм дэх үндэстэн ястны, шашины зэрэг "дэд соёлд" бага анхаарал хандуулсан гэж шүүмжлэгддэг. Дэд соёл нь зарим улсад нийт улс үндэсний хэмжээний соёлоос илүү нөлөөтэй байдаг ба ардчиллын өндөр хөгжлөөрөө онцлогддог Их Британи, Канад, Австрали зэрэг улсад үүнээс болж улс төрийн асуудал гарсаар байгааг нотолгоо болгодог байна.

Ардчиллын гурав дахь давалгаа болон түүний даяарших үйл явцтай холбож соёлын илүү өргөн хүрээний асуудал хөндөгдөх болсон нь ардчилал нь өрнөдийн соёлоос улбаатай тул дорно зүгийн улс орнуудад тэр нь хэр тохиромжтой вэ гэдгээс үүдэлтэй юм. Судлаач Артур Шлесингер (Arthur Schlesinger Jr.): *"Европ бол хувь хүний эрх чөлөө, улс төрийн ардчилал, эрх зүйт төр, хүний эрх болон соёлын эрх чөлөөт байдлын давтагдашгүй эх булаг мөн. ... Эдгээр нь Ази, Африк, Ойрхи Дорнодын биш гагцхүү Европын үзэл санаа юм. Бусад нь үүнийг өөртөө шингээсэн."* гэжээ.¹⁶

Ф.Фукуяма мөн энэ асуудлыг хөндөхдөө ардчиллын хөгжилд христын шашины үзүүлсэн нөлөөллийн тухай Токвиллийн дээр өгүүлсэн санааг жишээ болгожээ. *"Ардчилал ба Христын үзлийн хамаарал болон түүний дэлхий нийтийг хамрах чадамжийн асуудлууд ардчиллын ирээдүйн хувьд тулгуур ач холбогдолтой юм"* Түүний үзэж байгаагаар бол ардчилал ба хөгжлийн хоорондын хамаарлын асуудлын цаана ардчилал ба өрнөдийн христын үзлийн хоорондын хамаарал оршиж байж магадгүй ажээ. Учир нь хөгжсөн орнууд болон протестант эсвэл католик шашинтай улсууд гэдэг бол эдүүгээ бараг давхардсан ойлголт гэдэг нь тодорхой юм гэжээ.¹⁷

Самуэль Хантингтон мянга гаруй жилийн түүхтэй Өрнөд Европын соёл иргэншил хүн төрөлхтний дэвшилд асар их нөлөө үзүүлсэний дотор ардчиллын асуудал зүй ёсоор багтах ёстой гээд ардчиллын гурав дахь давалгааны үед өрнөдийн ардчиллын нийтийг хамрах (universality) чадамж баталгаажиж, бусад ялангуяа өрнөдийн бус бүс нутагт түүний түгэлт чиглэгдсэн нь тодорхой болсоныг онцлосон байна. Гэхдээ: *"Өрнөдийн бүтээгдэхүүн болох орчин үеийн ардчилал аль хүртлээ өрнөдийн бус нийгэмд түгэх бол?"* гэсэн асуудлыг нээлттэй тавьжээ.¹⁸

Энэ бүгд нь **ардчиллын хөгжил ба улс төрийн соёл, түүнийг нөхцөлдүүлж буй олон асуудлын хооронд хамаарал байгааг** нотлохын зэрэгцээ хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн асуудлыг давхар хөндөж, тухайн улс орны үүсэл хөгжил, түүхэн уламжлал, зан үйл, шашин, нийгэм дэх үнэлэмжийн систем зэрэг олон асуудлыг судалхын чухлыг харуулсаар байгаа билээ. Өрнө, Дорнын соёл, сэтгэлгээ, уламжлалтай холбоотой асуудлыг иргэншлийн хөгжилтэй холбож өөрийн тайлбар гаргасан Г.Чулуунбаатарын бүтээл энэ чиглэлийн асуудлыг судлахад арга зүйн хувьд чухал суурь болно гэж үзэж байна.¹⁹

¹⁵ Inglehart R. The Renaissance of Political Culture. American Political Science Review, 1988, 1203-1205.

¹⁶ Journal of Democracy, Oct, 1997, Volume8, #4, p. 6.

¹⁷ Francis Fukuyama. The March of Equality. Journal of democracy, Volume 11, #1, 2000, p.16-17

¹⁸ Samuel P. Huntington. Journal of Democracy, Oct, 1997, Volume8, #4, p. 6.

¹⁹ Г. Чулуунбаатар. XX,XXI зууны зааг үеийн монгол дахь иргэний нийгмийн төлөвшил хөгжил. УБ, 1999.

Ардчилал ба сонгууль: Ардчилал бол засаглалыг бүрдүүлэх, тэдгээрт хариуцлага хүлээлгэх нэгэн хэрэгсэл юм²⁰. Ардчиллаас бусад системд олон түмэнд “заяах” удирдагчид нь гарал үүсэл, эд хөрөнгө, харьяалал, томилолт зэргээр бий болдог. Ардчиллын үед удирдагч, удирдуулагч хоёр аль аль нь ижил эрхтэй. Шийдвэр гаргагчид өрсөлдөж олон түмний шударга сонголтын дүнд засаглах эрхээ тодорхой хязгаар бүхий хугацаанд олж авдаг. Энэ утгаараа **сонгууль бол ардчиллын мөн чанар юм** гэсэн ойлголт Дэлхийн II дайнаас хойш ихэд түгээмэл болж иржээ. Ардчилсан улс төрийн дэглэм бүхий улс орныг тодорхойлох нэг гол шинж бол шийдвэр гаргах эрх бүхий хүмүүс нь бүх нийтийг хамарсан, тогтмол явагддаг, шударга сонгуулиар тодорч, нэр дэвшигчид санал авахын тулд чөлөөтэй өрсөлдөх боломжоор хангагдсан байдаг оршино. Ардчиллын энэхүү “дэг жаягт” (procedural) тулгуурласан тодорхойлолтыг австри гаралтай америкийн эдийн засагч Жозеф Шумпетер (Joseph A. Schumpeter, 1883-1950) тавиад жилийн өмнө нийтлүүлсэн “Капитализм, социализм ба ардчилал” (Capitalism, Socialism and Democracy, 1942) номондоо гаргасан хийгээд үүнийг судлаачид ерөнхийд нь хүлээн зөвшөөрдөг байна.

Сонгуулийн ач холбогдлыг янз бүрээр үзэх хандлага ч бас байдаг. Тухайлбал, хүмүүс засгийн эрх баригчдыг эсэргүүцэх, шүүмжлэх, зохион байгуулах, лоббидох зэрэг бүрэн эрх чөлөөтэй юм бол сонгууль нэг их шаардлагатай зүйл биш гэнэ. Нөгөө нэг нь, нийгмийг ардчилах үйл явцад чөлөөт сонгуулиас илүү чөлөөт хэвлэл чухал гэдгийг нотлоно. Энэ бүгд нь тийм их анхаарал татахуйц онолын түвшний асуудал биш боловч ардчиллын амин сүнс нь сонгууль юм гэсэн хандлагыг туйлын утгаар нь хүлээн зөвшөөрөхөд эргэлзэж буйн илрэл гэж үзэж болох юм. Сонгуультай холбоотой анхаарал татдаг асуудлын нэг бол өрнөдийн болон өрнөдийн бус улсуудад явагддаг сонгуулийн онцлог юм. Өрнөдийн бус улсад сонгуулиар гарсан улс төрийн удирдагч эсвэл бүлэглэл эргээд ардчилалд сөргөөр нөлөөлөх хандлага сүүлийн жилүүдэд хүчтэй ажиглагдсаныг дээр дурьдсан Freedom House байгууллагын судалгаанд харуулсан байна²¹. Латин Америкийн хэд хэдэн оронд, хуучин ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд орж байсан зарим улсад засгийн эрх баригчид ардчилсан бус арга замыг сонгож захиран тушаах механизмыг ашигласаар байна. Тэд Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулан өөрсдийн засгийн эрхэнд байх хугацаагаа сунгах зэрэг үйлдэл хийж байгаа нь үүний жишээ болно. Өрнөдийн бус улсад либерализмын уламжлал тогтоогүйн улмаас хувь хүний эрхийн асуудалд бага анхаарал хандуулах, цөөнхийг дарамтлах, хэвлэлийн эрх чөлөөнд халдах зэрэг явдал илэрдэг. Үүнээс гадна сонгуулийн явцад яс угсаа, манайхаар бол “нутгархах”, шашин, үндсэрхэг үзэл зэрэгт анхаарлаа илүү хандуулдаг нь түгээмэл болж, ингэснээр ардчиллын эсрэг чиглэсэн улс төрийн хүчнийхнийг гаргаад ирэх ч магадлал байсаар байна. Өрнөдийн соёл иргэншлийн нэг том ололт болох ардчилсан тогтолцоог өөртөө бүрэлдүүлэх явцдаа өрнөдийн эсрэг чиглэсэн хүчнийхнийг сонгуулиар гаргаад ирэх нь цөөнгүй байна. Энэ нь лалын ертөнцөд хүчтэй илэрдэг нь нууц биш юм гэж Самуэль Хантингтон тэмдэглэжээ²².

Ардчилсан бус улс төрийн системд сонгууль өөрийн тодорхой үүргээ гүйцэтгэж ирснийг социалист гэгдэж байсан улсын түүх болон өнөөдрийн Иран зэрэг улсын жишээ харуулсаар байгааг бас анхаарах хэрэгтэй. Энэ бүгдээс үзэхэд, ардчиллын нэг чухал хэмжүүр болох сонгуулийг янз бүрийн хэлбэрээр ашиглаж байгаа бөгөөд энэ нь тийм ч бас “сөрөг” үзэгдэл биш ажээ. Учир нь, үүний дараагийн логик алхам бол сонгуулийн шударга байдлыг хангах, түүнийгээ шаардах зэрэг хүний эрх чөлөөтэй холбоотой асуудлууд урган гарч ирэх магадлал өндөр байдаг байна²³.

Ардчилал ба сонгуулийн хамаарал өндөр гэдэг нь ардчиллын мөн чанар сонгуулиар л тодорхойлогдоно гэсэн үг бас биш ажээ. Үүнийг ялгаж салгах үүднээс

²⁰ А. Юндэндорж. Нийгэм иргэнлэг, ардчилсан хэв шинжийг олоход төрийн институтын гүйцэтгэх үүрэг. УБ, 2001, 57-59 дахь тал.

²¹ http://www.freedomhouse.org/nations_in_transit/.

²² Samuel P. Huntington. After Twenty Years: The Future of the Third Wave. Journal of Democracy, Oct. 1997, Volume 8, #4, p. 6-9.

²³ Larry Diamond. Is the Third Wave over? Journal of Democracy, Jun. 1996, #7, p. 20-37.

ардчиллын хөгжил, тогтворжилтийн түвшний асуудлыг гаргаж ирсэн бөгөөд энэ нь өнөөдөр ардчилалд шилжиж буй улсуудын чанарын ялгааг тодорхойлох арга зүй болоод байна.

Ардчиллах үйл явц, хөгжлийн төвшинг харьцуулах нь: Гүверийн хүрээлэнгийн улс төр судлаач Ларри Даймонд (Larry Diamond) "Journal of Democracy" сэтгүүлд бичсэн нэгэн өгүүлэлдээ²⁴ ардчилал ба сонгуулийн хамаарал, ардчиллын хөгжлийг тодорхойлоход сонгуулийн ач холбогдлыг ямар төвшинд авч үзэх тухай асуудлыг хөндөж **либерал** (liberal) **ардчилал, сонгуулийн** (electoral) **ардчиллын** ялгаа, заагийг тодорхойлох өөрийн саналаа дэвшүүлсэн юм. Ерөнхийлөн үзвэл либерал ардчилалд чөлөөт сонгуулиас гадна гүйцэтгэх эрх мэдлийн босоо ба хэвтээ хяналт, бие даасан шүүх, хувь хүний эрхийн хамгаалалт, цөөнхийн эрхийн баталгаа, засгийн эрх барьж буй намаас сонгуульд нөлөөлөх боломжийн хязгаар, цагдаагийнхний мөрдлөгийн хүрээг хуулиар тогтоосон, цензургүй байдал, хэвлэл мэдээллийг төрөөс хамгийн бага хянах зэрэг асуудал хүчтэй тавигддаг. Сонгуулийн ардчилалд засгийн газар чөлөөт, шударга сонгуулиар бий болдог боловч либерал ардчилалд байдаг шиг иргэдийн эрх, эрх чөлөөний олон баталгаа байдаггүй байна. Л. Даймондын тооцоолсноор сонгуулийн ардчилалтай улсын тоо сүүлийн жилүүдэд мэдэгдэхүйц өсөж байгаа бол харин либерал ардчилалтай улсын тоо харьцангуй хэвээр байгаа ажээ. Үүнийг Freedom House-ийн судалгаа давхар нотлож байгаа ба 2000 оны байдлаар 120 орон сонгуулийн ардчилалтай байгаа хэдий ч тэдгээрийн зөвхөн 88 нь чөлөөт буюу либерал ардчилалтай гэжээ. Сонгогддог засаглалтай боловч "хагас чөлөөт" гэгдэх 32 орны дотор Орос, Украин, Турк, Бразил зэрэг том улс багтаж байна.²⁵

Сонгуулийн (electoral) ардчиллын утга санаа: Ардчиллын хүрсэн түвшнийг тодорхойлохдоо **сонгуулийн асуудлыг** суурь үзүүлэлтийн хэмжээнд авч үзэх үзлийг дэлгэрүүлэхэд Ж. Шумпетер их хувь нэмэр оруулсан тухай дээр өгүүлсэн билээ. Түүнийхээр бол ардчиллын амин сүнс болох сонгуулиас ардчилсан системийн бусад шинж чанар урган гарна гээд ардчилал бол **"өрсөлдөөний замаар ард түмний саналыг авсны үндсэн дээр тодорхой бие хүмүүс шийд гаргах эрх мэдэлтэй болж улс төрийн шийдвэрт хүрдэг"** систем юм хэмээн онцложээ.²⁶

Шумпетерийн дэвшүүлсэн үзэл санаа нь ардчилсан үйл явцын талаархи онол, баримтлалыг хөгжүүлэхэд чухал хувь нэмэр оруулсан юм.

- Нэгд, ардчиллыг засаглалын бусад хэлбэрээс ялгахад хэрэглэж болохуйц **шалгуурыг** гаргаж өгсөн.
- Хоёрт, сонгодог онолд тэр болгон тодорхой бус байдаг төрийн эрх мэдлийн легитимт шинжийг нөхцөлдүүлэх **орон зайн** асуудлын чухлыг онцлон тэмдэглэсэн.
- Гуравт, нийгэм дэх өөрийн онцлог бүхий бүлгийн сонирхол, хүсэл зориг **өрсөлдөөнийг тэтгэгч** болно гэдгийг чухалчилсан.
- Дөрөвт, улс төрийн өрсөлдөөнийг тодорхойлох арга хэрэгслийн хувьд ардчилал нь өөрөө тодорхой **зөрчил агуулдаг** гэдгийг тэмдэглээд аажим аажмаар авторитар дэглэмд мөн эргэн орж болохыг тэрээр үгүйсгээгүй.
- Тавд, хувь хүн бүр эрх барихын төлөөх **өрсөлдөөнд оролцох эрхээр хангагдсан** байдаг нь засаглалын бусад хэлбэрээс ардчиллын ялгагдах гол онцлог нь болно. Ингэснээр, өөрийн үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх болон хэвлэл мэдээллийн эрх чөлөө, баталгааны асуудал зэрэг нь хангагдана.
- Зургаад, төрийн эрх мэдлийг тээгч институтыг бүрдүүлэх нь сонгогчдын гол үүрэг юм бол **эрх баригчдыг халах үүрэг** мөн сонгогчидод хамаарах ёстой хэмээн Шумпетер үзэж байв.

²⁴ Larry Diamond. Is the Third Wave over? Journal of Democracy, Jun. 1996, #7, p.20-37.

²⁵ <http://www.freedomhouse.org/2000,raitingsof freedom/>

²⁶ Hans-Joachim Lieber. Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart. Bundeszentrale fuer politische Bildung, Band 299, s. 709.

• Долоод, сонгодог онолд олонхийн хүсэл зоригийг нийт ард түмний хүсэл зоригтой адилтган үзэж, эсвэл хувь тэнцүүлэх төлөөллөөр хоорондын харьцааг шийдвэрлэхийг оролддог байсан бол тэрээр асуудлыг өөр өнцгөөс харахыг санал болгожээ. Гол нь, сонгогчдын саналаа өгөх нь *эрх баригчдыг сонгохтой* холбоотой учраас дээрхи асуудал чухал биш болж гагцхүү ардчилсан зарчим нь өрсөлдөж буй хувь хүн, бүлгээс илүү их санал цуглуулж, илүү дэмжлэг хүлээсэн этгээдэд төрийн эрх мэдэл шилжиж байгаад л оршино²⁷.

Ардчиллын тухай Шумпетерийн үзэл баримтлал нь ардчиллын зөвхөн эхлэлийн (minimum) шаардлагыг хангах нөхцөл юм гээд энэхүү "явцуу" буюу *минималист* үзэл баримтлал нь нийгэм дэх улс төрийн өрсөлдөөн, оролцоо хамгийн чухал зүйл учраас түүнийг бодит утгатай байлгах үүднээс л иргэд тодорхой эрх чөлөөтэй байх ёстойг голлон хүлээн зөвшөөрдөг. Сонгуулийн ардчиллын талынхан суурь эрх чөлөөний асуудлыг онцгойлон "анхаардаггүй" хийгээд иргэнд рационал хандлага эдүүгээ хүчтэй илрэх болсон тул хувийн эрх ашиг нь түүнд голлох сэдэл нь болж, улс төрийн оролцоо нь намын мөрийн хөтөлбөрийг үе үе сонгох, эс сонгохоор л хязгаарлагддаг хэрэглэгч болсон гэж үзнэ. Ийм учраас, хүний суурь эрх чөлөөний асуудлыг ардчиллын бодит хэмжүүрт багтаан харгалзахыг чухалчилдаггүйд хамаг учир оршино²⁸. Энэхүү байр суурийг тухайлбал, эдийн засагт мөн илэрдэгийг тэмдэглэж рационал хэрэглээний онолын (rational choise) чиглэл хөгжсөн байна. Шумпетерийн үзэл баримтлал нь өрнөдийн өндөр хөгжилтэй улсын өндөр албан тушаалтнуудын дунд их дэлгэрч дэмжигдэдийг ихэнхи судлаачид тэмдэглэдэг.

Сонгуулийн өрсөлдөөнийг юу юунаас чухал гэж үзсэнээр ардчиллын бусад хэмжүүрийг умартахад хүргэж болзошгүй ба хэдийгээр олон намын өрсөлдөөн бодит байгаа мэт боловч хүн амын томоохон бүлэг хэсгийг эрх мэдлийн төлөө өрсөлдөх боломжгүй болгох, сонгуульт албан тушаалтнуудын хэт хяналттай, "монополь" эрх мэдлийн хүрээнээс шийдвэр гаргах чухал, чухал асуудлыг салгаж чадахгүйд хүрдэг байна²⁹. Ардчилсан тогтолцоо бүхий улс төрийн системд сонгууль, тэр тусмаа олон нам оролцсон өрсөлдөөнт сонгууль чухал боловч сонгуулийн хооронд багагүй цаг хугацаа өнгөрдөг бөгөөд яг амьдрал дээр иргэдийн хувьд улс төрийн намуудаас дэвшүүлсэн мөрийн хөтөлбөрийн ерөнхий зарчмуудтай танилцаж улс төрд оролцох боломж л үлддэг байна.³⁰ Ардчиллын тухай минималист хандлага сүүлийн жилүүдэд нэлээд шүүмжлэлд өртөж нэг ёсны "их засварт" орох болсон билээ. Энэ нь юуны түрүүнд ардчилсан улсуудын тоонд орж ирсэн боловч сонгуулиар бий болдог албан тушаалтнуудын хяналтаас гадуур бие дааж шийдвэр гаргах эрх бүхий бүлэглэл /тухайлбал цэргийнх эсвэл шашины/ тогтсон зарим улсыг ардчилсан гэдэг ангиллаас хасч судлах шаардлага зүй ёсоор гарсантай холбоотой. Нөгөө талаас, энэ янзаар "шинэчлэгдсэн" ардчиллын тухай ойлголт нь хүн амын цөөнхи болох бага орлоготой эсвэл үндэстний, шашны зэрэг цөөнхид үзүүлж буй улс төрийн дарамтыг таниж мэдэхэд тус дөхөм үзүүлэх боломж багатай ажээ.

Уг үзэл баримтлалын төгс бус байдал нь судлаачдын зүгээс улс төрийн эрх чөлөө хэмээх чухал үзэгдлийн зарим ялгааг бие даасан төвшинд тодорхойлж, ухагдахууны хэмжээнд авч үзэх гээд байдагтай холбоотой³¹ гэж Ларри Даймонд тэмдэглэсэн байна. Тухайн улсад өрсөлдөөн бүхий сонгууль явж байгаа эсэх нь ардчиллын нэгэн хэмжүүр болж байгаатай хэн ч маргалдахгүй. Гэтэл сонгуулийн ардчилал бүхий зөвхөн тэр улсуудын хүрээнд аваад үзэхэд хувь хүн, бүлгийн хүсэл зориг, эрх ашгийг илэрхийлэх эрх чөлөө, эвсэн нэгдэж сайн дурын байгууллага байгуулж сонирхол хэрэгцээгээ

²⁷ Hans-Joachim Lieber. Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart. Bundeszentrale fuer politische Bildung, Band 299, s. 710.

²⁸ Dieter Nohlen. Lexikon der Politik. Band 7, Politische Begriffe. Muenchen, 1998, s. 113-114.

²⁹ А. Юндэндорж. Нийгэм иргэнлэг, ардчилсан хэв шинжийг олоход төрийн институтын гүйцэтгэх үүрэг. УБ, 2001, 82-85 дахь тал.

³⁰ Schmitter P.C. Karl T.L. What democracy is ... and is Not. "Journal of democracy", 1991, vol.2, p. 78.

³¹ Diamond L. Is the Third Wave over? "Journal of democracy", 1996, vol.7, p.15.

нэгтгэх эрхийн төвшин өөр өөр байгааг ажиглаж болохоор байна. Тухайлбал, курд үндэстний эсрэг хүчирхийллийг хэтрүүлэн хэрэглэсэн Турк улс, Кашмир муждаа цэрэг, аюулыг хамгаалах байгууллагын хүчээр иргэдээ барьж буй Энэтхэг улс, бие даах сонирхол илэрхийлсэн Чеченийн эсрэг цэргийн хүчээр зохицуулалт хийхийг оролдож буй ОХУ болон Югослав, Колумби, Гватемал зэрэг улсыг либерал ардчилалтай улс гэж үзэхэд хүндрэл бий болж байгаа нь судлаачдыг ардчиллын асуудалд илүү нухацтай хандахад түлхэж байгаа нь тодорхой билээ. Эдгээр улсад олон нам оролцсон өрсөлдөөн бүхий сонгууль явагдаж, улс төрийн хүчнүүд засгийн эрхийг эзэлжлэн барьж буйгаар ардчилсан улс гэж тооцоох нь хангалттай биш юм гэж үздэгтэй санал нийлэхгүй байхын аргагүй. Тэгвэл, асуудлыг ардчиллын зөвхөн минималист хандлагын үүднээс дээр дурьдагдсан болон үүнтэй төстэй улс төрийн нөхцөл байдал бүхий улсыг ардчилсан гэж тооцох бүрэн үндэстэй болж байгаа юм.

Харин *либерал ардчиллын* байр сууринаас буюу илүү нарийн хэмжүүр хэрэглэвэл байдал өөр болох билээ. Сонгууль болон либерал ардчиллын хооронд оршиж буй эдгээр тод томруун ялгаа нь ардчиллын "гурав дахь" давалгааны үед хурц мэдрэгдэж эхэлсэн нь улс төрчид, судлаачдын хувьд анхаарал татах асуудал болж ирсэн байна.

Либерал ардчиллын үндсэн шинж чанар. Цаг үе улирах тусам Шумпетерийн ардчиллын тухай товч тодорхойлолт илүү баяжих шаардлагатай тулгарсан нь зүй тогтлын гэж үзэх үндэстэй. Эдгээрээс хамгийн их "боловсронгүй" болж, нэлээд өөрчлөлтөнд орон улмаар ардчиллын онолын хөгжилд чухал нөлөө үзүүлсэн нь өмнөх хэсэгт өгүүлсэн Роберт Доолын "полиархийн" үзэл баримтлал юм. Уг үзэл баримтлалаар бол ардчилал нь улс төрийн өргөн өрсөлдөөн, оролцооны зэрэгцээ үг хэлэх, хэвлэн нийтлэх зэрэг эрх чөлөөний өндөр төвшин, иргэд өөрсдийн улс төрийн хүсэл зориг, тэмүүллийг илэрхийлэх олон ургальч байдлыг нөхцөлдүүлэх учиртай байна.³² Энэхүү үзэл баримтлал нь ардчиллын хөгжлийн түвшнийг тодорхойлох арга зүйн үндэс нь болсон гэж үзэх үндэстэй бөгөөд эдүүгээ ардчилсан хэмээн нэрлэгдэж буй улсуудын дотор либерал ардчилалтай улсыг бусдаас нь ялгах шалгуурын үзэл санааны суурь болж иржээ.

Либерал ардчиллын (liberal democracy) үзэл баримтлалын үүднээс харьцуулбал улс төрийн системд тавигдаж буй шалгуур нь ардчиллын минималист хандлагаас юугаар илүү байна вэ? Энд юуны түрүүнд дараахи шинжийн ялгаа тод харагдана.

1. Чөлөөт, шударга, тогтсон цаг хугацаанд явагддаг өрсөлдөөн бүхий сонгууль хийгээд бүх нийтийн сонгох эрхийн зэрэгцээ либерал ардчиллын нөхцөлд **сонгогчдын хараа хяналтаас гадуур** үйл ажиллагаа явуулдаг эрх мэдэл бүхий улс төр, цэргийн зэрэг бүлэглэл байдаггүй.

2. Эрх баригчид **олон нийтийн өмнө хариуцлага хүлээдэг** босоо тогтолцооны зэрэгцээ төрийн албан тушаалтнууд мөн хэвтээ хяналтанд байх ба энэ нь ялангуяа гүйцэтгэх засаглалын эрх мэдлийг хязгаарлан тэнцвэржүүлж, үндсэн хуульт ёс, хуульд захирагдах, зөвшилцөх үйл явцыг хамгаална.

3. Либерал ардчилал нь иргэдийн улс төр, нийгмийн олон ургальч байдлыг хөгжүүлэх, **иргэний болон социал бүлгийн эрх чөлөөг** тэтгэх асар их боломжийг бүрдүүлсэн байна.

Энэ бүгдээс үндэслэхэд либерал ардчилал дараахи шинжээр тодорхойлогдоно.

- Төрийн бодит эрх мэдэл шударга сонгуулиар сонгогдон гарч ирсэн албан тушаалтнуудын гарт байх ба эл систем нь үндсэн хуулиар тодорхойлогдсон олон нийтийн хараа хяналтанд байхуйц улс төр, эрх зүйн тогтолцоогоор баталгаажсан байна.

³² Dahl R. A. Polyarchy: Participation and Opposition. New Haven, 1971, p. 3.

- Гүйцэтгэх засаглалын эрх мэдэл үндсэн хуулиар хязгаарлагдаж энэ нь шүүх, парламент зэрэг төрийн бие даасан засаглалын өндөрлөгийн үйл ажиллагаагаар баталгаажна.

- Либерал ардчиллын нөхцөлд сонгуулийн дүн урьдчилан мэдэгдэх боломж багатай, сөрөг улс төрийн хүчнийхэн ялах, намууд засгийн эрхийг ээлжлэн барих бодит боломжтой хийгээд үндсэн хуулийн үзэл баримтлалыг талархан дэмждэг улс төр, социал аль ч бүлэг улс төрийн зохион байгуулалтанд орох эрхээр хангагдаж сонгуульд оролцох нөхцөл бүрэлдсэн байна.

- Соёл, үндэс угсаа, шашны зэрэг нийгмийн том, жижиг гэлгүй бүхий л бүлгүүд өөрсдийн эрх ашгаа илэрхийлэх, улс төрийн үйл явцад оролцох болон өөрсдийн хэл соёлоо хэрэглэх бүрэн эрхтэй байна.

- Улс төрийн олон намын систем болон тогтмол явагдах сонгуулийн зэрэгцээ иргэд хүсэл зориг, сонирхлоо илэрхийлэх бусад олон суваг нээлттэй байна. Үүнд төрийн бус байгууллага, эвсэл холбоо, хөдөлгөөн зэрэгт чөлөөтэй эвлэлдэн нэгдэх эрхээр иргэд бүрэн хангагдсан байхыг ойлгоно.

- Эвлэлдэн нэгдэх эрхийн зэрэгцээ бие даасан, хэн нэгнээс хараат бус мэдээллийн эх үүсвэрүүд бодитойгоор оршин тогтнож үйл ажиллагаа явуулан иргэд мэдээллийг олж авахад улс төрийн ямар нэгэн хязгаар тогтоогоогүй байна.

- Үндсэн хуулиар иргэд хүний үндсэн эрх, эрх чөлөөгөөр хангагдаж энэ нь бодитойгоор хэрэгжих эрх зүйн орчин бүрдсэн байна.

- Хэдийгээр амьдрал дээр улс төрийн нөөц боломжийн хувьд ялгаа байх авч бүх иргэд улс төрийн хувьд ижил тэгш байж, уг эрх нь аль нэг улс төрийн хүчнээс ангид орших бие даасан, хараат бус шүүхийн тогтолцоогоор найдвартай хамгаалагдана.

- Хуулийн үйлчлэлээр иргэд аливаа нэгэн хууль бус үйлдлээс хамгаалагдаж, хувийн амьдралд үндэслэлгүй оролцох төрийн болон бусад хэн нэгний халдлагыг хориглосон байна.

Либерал ардчиллын эдгээр шинж нь ардчиллын харьцангуй өндөр хөгжлийг тодорхойлох арга зүй болж байна. Өөрөөр хэлбэл, *сонгуульт ардчилал* нь хөгжлийн ардчилсан загварын эхний нөхцлийг хангаж байгаа бол *либерал ардчилал* нь түүний чанарын дээд түвшнийг тодорхойлох хэм хэмжээг өөртөө агуулж байгаагаарай онцлогтой.

Бүхэлдээ ардчилсан дэглэмийн хөгжил, үйл явцын өрнөлтийг ойлгож мэдэхийн тулд улс төрийн дэглэмүүдийн дотор ардчиллын наад захын шаардлагыг хангаагүй боловч цэвэр тоталитар тогтолцооноос мөн ялгаатай гуравдахь төрөл бас байдгийг үүний зэрэгцээ тэмдэглэх хэрэгтэй. Эдгээр дэглэм нь (тэдгээрийг "хуурамч" (quasidemocracy) ардчилал хэмээн нэрлэдэг)³³ өөртөө электорал ардчиллын тулгуур олон шинжийг агуулсан бөгөөд сөрөг намууд хууль ёсоор оршин тогтнож болох хэдий ч ардчиллын хувьд зайлшгүй байх ёстой шинж болох эрх баригч намыг засгийн эрхээс халж чадахуйц харьцангуй шударга өрсөлдөөний талбарыг бүрдүүлж чадаагүй байдаг байна. Хуурамч ардчиллын олон хувилбар байдаг байна. Тухайлбал, эрх баригч гол нам нь сөрөг намуудыг шахан дарж, хоёрдугаар зэргийн хүчин болгох үүднээс албадлага, хэвлэл мэдээллийн хэрэгслийн хяналт зэргийг өргөнөөр хэрэглэдэг "манлайлагч нам бүхий" тогтолцоо (тухайлбал 1988 он хүртэл Мексикт байсан шиг) байдаг байна. Олон нам дотроос эрх баригч нам нь ардчилсан бус засаглалыг тогтоохын төлөө мэрийдэг боловч тэр нь сул илэрдэг, мөн үүнтэй ижил төстэй бөгөөд илүү өрсөлдөөний загвар луу шилжиж буй электорал тогтолцоо эсвэл нэг хүний ноёрхол бүхий боловч институтжилтын түвшний хувьд сул (тухайлбал Казахстан) дэглэмүүдийг хуурамч ардчилал хэмээн үздэг байна³⁴.

³³ Diamond L. Is the Third Wave over? "Journal of democracy", 1996, vol.7, p.18.

³⁴ Freedom House. Freedom in the World. The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties. N.Y., 1991-1995, 1995-2000, Freedom Review.

Илүү хатуу тоталитар дэглэмээс хуурамч ардчилсан хэмээгддэг нь сөрөг нам оршин тогтнохыг зөвшөөрдгөөрөө ялгардаг. Энэхүү ялгаа нь онолын хувьд мөн чухал юм. Ардчиллыг хөгжлийн үйл явцын байр сууринаас, өөрөөр хэлбэл түүнийг гэнэт бус, шинж төлөв нь бага багаараа аажим үүсдэг тогтолцоо хэмээн авч үзвэл эрх мэдлийн төлөө хоорондоо өрсөлдөх, парламентад суудалтай болох бололцоогоор хангагдсан, хуулиар зөвшөөрөгдсөн улс төрийн сөрөг намуудын оршин тогтнол, түүнчлэн иргэний нийгэм хөгжих илүү өргөн орон зай (энэ нь хуурамч ардчилсан тогтолцоонд ихэнхдээ өгөгдсөн байдаг) нь хэтдээ ардчилсан хөгжлийн замд орох чухал үндэс суурь болдог ажээ. Өөрөөр хэлбэл, **хуурамч ардчилал нь сонгуулийн ардчилалд хүргэж болох магадлалтай** гэдгийг онцлон тэмдэглэх нь чухал юм.

Ардчилал тухайн улс үндэстний хэмжээнд хөгжлийн загвар болон хүлээн зөвшөөрөгдөх эсвэл хоосон тунхаглагдах хоёр өөрөө эрс тэс өөр үр дүнд хүргэдэг бөгөөд бидний судалгаанд илүү анхаарал татаж буй асуудал бол ардчиллын хөгжлийг бодит байдалд хэрэгжүүлэхийг эрмэлзэж буй практик үйл явц юм. Тийм ч учраас ардчилсан гэж өөрсдийгөө өмгөөлж буй боловч амьдрал дээр тоталитар улс төрийн дэглэм бүхий улсуудын жишээг тусгайлан энд авч үзэхийг зориогүй болно.

Ардчилал нь тухайн улсын хөгжлийг тодорхойлох үзэл баримтлал болж үндсэн хуулийн хэмжээнд тунхаглагдах нь уг хөгжлийн улс төрийн зөвхөн гарааны нөхцөлийг хангаж байгаа бөгөөд нийгмийн амьдралын бүхий л хүрээг тодорхойлох, иргэдийн улс төр, иргэний, эдийн засгийн зэрэг эрх чөлөөг хангахуйц болтлоо хөгжихөд нэлээд хүчин чармайлт шаардадгийг бусад улсын жишээ тод харуулж байна. Ардчиллын замаар хөгжиж буй улсууд, нэн ялангуяа уг үйл явцад шинэхэн хамрагдсан улс үндэстнүүд өмнөө учирч буй хөгжлийн олон бэрхшээлийг хэрхэн шийдвэрлэж буй байдлыг бүхэлд нь харьцуулахад ардчиллын дэвшлээс ухрах магадлал бас байгааг олж харж болохоор байна. Энэхүү хөгжлийн үйл явцыг илүү тодорхой судлах, харьцуулах, хөгжлийн явцад бий болж болзошгүй зөрчил, саад бэрхшээлийг урьдчилан таамаглах үүднээс ардчиллын илрэлийг ялган зааглаж, түүний хөгжлийн төвшин, тэдгээрийн онцлогийг судлах арга зүй чухал болно гэж үзэж байна.

Энэхүү хэсэгт бидний судлаж тусгасан зүйлсийг нэгтгэн дүгнэхэд, ардчиллын үнэлэмж, хэм хэмжээ, түүнд хувь хүний улс төрийн болон иргэний эрх чөлөөг ямар хүрээнд багтааж ойлгож байгаа байдлаар нь **хуурамч ардчилал** (энэ нь либерал ардчиллын хэлбэрийг шууд бий болгохгүй боловч сонгуульт ардчиллын хэлбэрт хүргэх магадлалтай байдаг), **сонгуульт ардчилал** (либерал ардчилалд хүргэх магадлал өндөртэй боловч эргээд ухрах, захиран тушаах харилцааг сэргээх магадлал мөн өндөртэй) болон **либерал ардчилал** гэсэн ардчиллын гурван хэлбэрийг ялгаж үзэх нь зүйтэй гэж үзэж байна.

Ардчиллын үнэлэмж, үнэт зүйл, хэм хэмжээ, эдгээрийг нөхцөлдүүлж буй улс төр, хууль эрхийн ерөнхий болон дэд системүүдийн үйлчлэл нь ардчилсан хөгжлийн тогтвортой байдлыг хангах бөгөөд энэ нь эргээд иргэдийн эрх, эрх чөлөөний баталгаа болдог байна. Нийгмийн амьдралын хөгжлийг тодорхойлох ардчилсан хэм хэмжээ нь нийгмийн бүхий л харилцааг харилцан хамааралтай зохицуулж байгаа болон ялангуяа нийгэмд үйлчилж буй улс төрийн ардчилсан соёл нь харьцангуй тогтвортой хөгжиж ирсэн улсуудын ардчиллыг **consolidated democracy** буюу нягтарсан ардчилал хэмээн нэрлэж байна. Энэ нь **ардчилсан хөгжлийн чанарын илэрхийлэл** болох бөгөөд ардчиллыг сонгосон улс үндэстний хувьд ерөнхий утгаараа зорьж буй зорилтын хэмжээнд ойлгогдож байгаа болно.